

הספרות הקבלית בתימן

יוסף טובי

משה חלמיש (מהדיר): לתולדות הקבלה בתימן בראשית המאה ה־17, ספר סגולות וספר לחם שלמה, בצירוף מבוא והערות וחילופי נוסחאות, רמת-גן תשמ"ד, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, 272 עמודים.

משה חלמיש, חוקר תורת הקבלה ותולדותיה, עוסק בשנים האחרונות בחקר תחום זה בקרב יהודי תימן וצפון-אפריקה. חקר ספרות הקבלה שנתחברה בתימן הוא חדש יחסית, שכן מאז סוף המאה שעברה נחקרו ונתפרסמו במהדר רות מדעיות הענפים השונים בספרותם של יהודי תימן: שירה, מדרש, לשון ופילוסופיה, אם כי לא תמיד בהיקף ובמיצוי נאותים, ואילו ספרותם הקבלית הוזנחה כמעט כליל. דומה שהסיבה העיקרית לחוסר העניין של החוקרים בספרות הקבלה בתימן מקורה בהנחה, כי ספרות זו נסמכת על חכמים וחיבורים מתקופות מאוחרות יחסית, בעיקר על ספרות הקבלה המאוחרת בספרד ועל זו שלאחריה בצפת ובאיטליה, ואלה ידועים היטב. לא כן באשר למסורת הלשונית שלהם, בספרותם המדרשית, ובמידה מסוימת אף בקובצי הפיוט ובספרי הפילוסופיה שלהם, שיש בהם מסורות קדומות, שיסודן בחז"ל, בגאונים ובחכמי ספרד הראשונים. אף יהודי תימן עצמם חשו היטב, כי תורת הקבלה היתה חדשה יחסית בתימן, וכי הובאה מהחוץ על-ידי

משה חלמיש, מהם אנשי תימן שנסעו למקומות אחרים וחזרו אליה, כגון ר' יחיא אלצ'אהרי, ומהם שד"רים ויוצאי קהילות אחרות שנקלעו לתימן. ואכן לא היה בידי יהודי תימן אפילו חיבור קבלי אחד משל חכמיהם הראשונים, קודם להשפעת צפת במאה ה־16. והנה משה חלמיש מגיש מהדורה מדעית של שני חיבורים קבליים מאת חכמי תימן; האחד — 'ספר סגולות לר' שלום בן יוסף הקרחי (ממשפחת קורח, הידועה בצנעא) והשני — 'לחם שלמה לר' שלמה בן דוד הכהן (תושב הכפר דאיאן, הסמוך לצנעא). יפה נהג המהדיר בהביאו את שני החיבורים בכרך אחד, שכן מחבריהם היו קשורים זה עם זה ואף חיבוריהם אלה נעתקו בכתב-היד בדרך-כלל בסמיכות. מהדורת חלמיש מבוססת כראוי על כתב-היד רבים של שני החיבורים, שאותרו בידי המהדיר בספריות ציבוריות ופרטיות שונות. האפאראט המדעי כולל שינויי נוסח, מראי-מקומות למקרא ולספרות חז"ל, ובמיוחד לספרות הקבלה ששימשה מקור לשני החיבורים, וכן הערות מבארות מועטות. המבוא

משמעות אלגורית למצוות המעשיות, וכן לסיפורי התורה ולאישיה. אפשר להקביל שיטה זו לתורת אלצ'אהר ואלבאטן (הנגלה והנסתר, או החיצוני והפנימי) של האיסימאעילים, שמרכזם הרוחני בימי הביניים המאוחרים היה בתימן. הדברים מצויים כבר בפירוש 'נור אלצ'לאם' (מאור האפלה) על התורה לר' נתנאל בן ישע (ראשית המאה ה-14), ואחר-כך בכל החיבורים הפרשניים והפילוסופיים של חכמי תימן עד המאה ה-16. חיבור אופייני לעניין זה הוא 'אלדרה אלמנת'כבה' (הפנינה הנבחרת) לר' זכריה הרופא (המאה ה-15). ומפורסם הויכוח בין חכמי צעדה לחכמי צנעא על חיבורו של אחד מחכמי צעדה, שהרחיק לכת בפרשנות האלגורית מעבר למקובל על חכמי תימן.

על-כל-פנים, השתרשותה של שיטה זו הקלה על חדירתה של ספרות הקבלה לתימן כשיטה עיונית-פילוסופית, אך לא מחייבת מבחינה מעשית-הלכית. בזה מקור המתח בין מסורת תימן ובין הזוהר וספרות הקבלה בכלל. שהרי מובאות מן הזוהר מצאנו כבר בפירוש תימני על הנביאים מראשית המאה ה-15, הוא 'מדרש אלציאני' לר' אברהם בן שלמה; אף מצויים מוטיבים קבליים במקאמה של ר' דוד בן ישע הלוי מסוף אותה מאה; ור' זכריה אלצ'אהרי, שהיה אמוץ על הפילוסופיה של ימי הביניים, היה הראשון בין חכמי תימן שעסק בקבלה וכתב חיבורים קבליים.

אף חכמי צנעא באמצע המאה ה-18, שיצאו נגד נסיונו של ר' שלום עראקי להשליט את נוסח התפילה הספרדי וההלכה הארץ-ישראלית המאוחרת, הנגזרת מספרות הקבלה, לא התנגדו לקבלה גופה. אדרבה, כמה מהם היו מקובלים. שניים מהם: ר' צאלח בן יחיא ונכדו המפורסם ר' יחיא בן יוסף צאלח,

(עמ' 9-36) דן בבחינות הביבליוגרפיות של שני החיבורים וכתבי-היד שלהם, תוכנם, מחבריהם והיחס ביניהם, וכן דברים קצרים לתולדות הקבלה בתימן. ספרות הקבלה בתימן, שהמהדיר תרם תרומה חשובה להכרתה, יש בה כדי לבאר התפתחויות רוחניות בעלות עניין בחיי היהודים בארץ זו. בהדגשה מרובה עמד חלמיש על כך, שקשה לראות בשני החיבורים הללו יצירה מקורית של ממש ואין הם אלא ליקוטים בעניינים שונים מספרי מקובלים שונים. יחד עם זאת, מעשה ליקוט זה יש בו מגמה מוגדרת ומסוימת: לעשות נפשות לתורת הקבלה.

חלמיש מתלבט (עמ' 18-20), האם יש לראות בדברים שכתב ר' שלמה הכהן בהקדמה לספרו 'לחם שלמה' בעד הקבלה ונגד המתפלספים תגובה למצוי אות היסטורית בתימן ולגילויים של ריאקציה אנטי-קבלית, או שמא דברים אלו לקוחים מספרי מקובלים באיטליה ובמקומות אחרים, שבהם התנהל ויכוח על הקבלה. דעתו נוטה לאפשרות השנייה, ואכן כך נראים הדברים. אך דומני שיש להעמיד עניין זה על דיוקו. כלומר, ספק אם אמנם בימי ר' שלמה הכהן, במחצית הראשונה של המאה ה-17, היתה בתימן ריאקציה נגד הקבלה, אבל ודאי היה מתח בינה ובין המסור והמקובל בידי יהודי תימן. וזאת לאו דווקא בקשר לפילוסופיה, אלא בקשר לנוסח התפילה ולמנהגיה ולהלכה הנגזרת על-פי הקהילה. יהודי תימן בימי הביניים, עד המאה ה-16, היו אמונים על הפילוסופיה, ובעיקר זו של הרמב"ם. יחד עם זאת, לכאורה באופן פאראדוקסאלי, התפתחה בקרבם מתוך הפילוסופיה המיימונית שיטה אלגורית, המכונה בכתביהם לעיתים קרובות בשם סוד, דהיינו, פירוש מדרש-חז"ל מוקשים על דרך האלגוריה, ובהפלגה קיצונית אף הענקת

שאינן בהם כדי לגרוע מחשיבות עבודתו של חלמיש:

(א) במקומות שונים בספר (עמ' 12, 19, 134 הערה 12 ועוד) נדרש המהדיר למציאותם של ספרים אלו או אחרים בתימן. אולם נראה שהיום, לאחר למעלה ממאה שנות מחקר על יהודי תימן, ולאחר שכתבי־יד וספרים נדפסים מתימן ממלאים את מדפי הספריות של כתבי־היד והספרים הנדירים בארץ ובחוץ־לארץ, אין מקום לעיסוק בשאלה זו. במיוחד מוזרה 'הוכחתו' של חלמיש לכך, שספרות הפילוסופיה 'לא היתה זרה בארץ תימן, שכן 'כתבי הרמב"ם ור' יוסף אלבו מצויים היר'. האם יש רבותא בכך? כמי שמרבה לעסוק בכתבי־יד מתימן, קשה לי להיזכר בחיבור פילוסופי יהודי מימי־הביניים שלא נשתמרו ממנו כתבי־יד (קטעים או מובאות) בספרות יהודי תימן.

(ב) חכמים מחוגי המקובלים במאה ה־17, וביניהם אישים ממשפחת קורח (הקרחי, עמ' 11, הערה 7), נזכרים במגילת תימן למהר"ץ. ראה עליהם במהדורה המדעית של המגילה העתידה לראות אור, בעריכתי, בהוצאת מאגנס. (ג) היות ר' שלום שבזי, המשורר, מחבר הפירוש 'חמדת ימים' לתורה (עמ' 11, הערה 6), כבר הוכחה ללא כל ספק, ראה על כך מאמרי, 'לזיהוי מחברו של מדרש חמדת ימים התימני', תגים, כרך ג-ד (תשל"ב), עמ' 63-72.

(ד) כתיב שמו של המשורר והמקובל מתימן במאה ה־16 הוא יחיא אלצ'אהרי ולא אלצ'הארי, כפי שנדפס בקביעות בספר (ראה עמ' 2 ועוד). כאמור, אין בכוונת הערות אלה, ואחרות שלא הובאו בזה מחמת קוצר היריעה, כדי לפגום בחשיבות הספר.

(מהר"ץ) התנגדו, כאמור, לכוונה לשנות את מנהגי יהודי תימן ולתאמם למתחייב מן הקבלה. ריאקציה נגד הקבלה כשיטה עיונית עולה לראשונה בתימן בסוף המאה ה־19 והיא מונהגת על־ידי ר' יחיא קאפח, אלא שזו קשורה כבר בתנועת ההשכלה היהודית במאה ה־19, ואין לקשור אותה באופן פשטני להסתייגות מן הקבלה כמקור להלכה, שהיתה קיימת בתימן מאז ראשית חדירת הקבלה לארץ זו.

מגמתם של ר' שלום הקרחי ושל ר' שלמה הכהן היתה אפוא, כפי שציין חלמיש במבואו, דידיאקטית-תעמולתית, לרומם את ערך הקבלה, שעד אז היתה נחלת מעטים בלבד. מגמה זו היתה אופיינית לא רק לשני חכמים אלה, אלא יותר מהם לבן־דורם ובן־חוגם הצעיר מהם, ר' יצחק ונה, שבחיבוריו הרבים העניק מעמד בכורה לקבלה ולספרותה. הוא היה ראשון בין חכמי תימן שערך סידור תפילה בהשפעת ספרי המקובלים, כגון הכנסת תיקוני שבת של האר"י לסידור. ואמנם מאותו דור ואילך היתה הקבלה חלק בלתי נפרד מהווי חייהם של יהודי תימן, וניכרה במיוחד בספרותם הכתובה. עם זאת, לא נדחו מנהגי תימן הקדומים והמקוריים, במיוחד בקהילת צנעא, מפני הקבלה והשיטות שהתפתחו ממנה. חיבוריהם של ר' שלום הקרחי ושל ר' שלמה הכהן, במהדורתו המדעית של משה חלמיש, מהווים אם־כן יסוד חשוב בהבנת ההתפתחות הרוחנית של יהודי תימן במאה ה־17. אוסיף, שכדי להבין התפתחות זו במלוא היקפה, יש להוציא לאור ולחקור לא רק את חיבוריהם האחרים של חכמי תימן במאה זו, אלא אף את החיבורים הקודמים והמאוחרים להם. לבסוף אעיר לכמה פרטים קטנים

הספרות העממית של היהודים הכורדים – באנתולוגיה

ידידה ב' סטילמן

The Folk Literature of the Kurdistan Jews: an Anthology, translated with an introduction and notes by Yona Sabar, New Haven and London 1982, Yale University Press, xl + 250 pp.

למשל, לצורות הלשוניות והספרותיות נמצאו מקבילות באנגלית? האם חלק כלשהו של השפה, כגון ביטויים או צירופי-לשון, הלך לאיבוד אולא היה ניתן לתירגום?

כחטיבה הראשונה של דברי הספרות כלולים 14 סיפורים תנ"כיים ואגדות מדרשיות, כל סיפור פותח במבוא, ובו תמצית הסיפור, מאפייניו וביבליוגרפיה הקשורה בו. נראה שכל סיפור תורגם מהמקור הראשון המצויין בביבליוגרפיה, אולם דבר זה לא צוין במפורש.

החטיבה הספרותית השנייה כוללת פרק ובו אגדות על רבנים, רובן על רבי שמואל בן נתנאל הלוי ברזאני (מת בערך בשנת 1630). ריבוי האגדות עליו מעיד על מעמדו. הוא היה רב, ראש ישיבה, מנהיג רוחני ומשורר, שהשאיר כתבים על הלכה, תקנות, אגרות ופיוטים. כתביו פורסמו רק בחלקם. יהודים ומוסלמים עלו לקברו שבעמדיה. בחלק זה נכללה גם אגדה על בתו אסנת, שהיתה רבנית וראש ישיבה, ובשל בקיאותה במקורות העבריים ובקבלה כונתה 'תנאית'. הכללת אגדה זו וכן קינות נשים לתשעה באב (בפרק העשירי) מעידה על רגישות העורך ליצירות נשים. אגב, בהקשר זה היה ראוי להזכיר את מאמרו החשוב של ש"ד גויטיין 'היצירה הנשית בתנ"ך' (ראה ספרו: עיונים במקרא, תל-אביב

אנתולוגיה זו יצאה לאור בסידרת ספרי יודאיקה של אוניברסיטת ייל, שמגמתה לפרסם תרגומים, בעיקר מעברית, ארמית וערבית, וכבר יצאו לאור במסגרתה תרגומים מחיבוריהם של רס"ג, רמב"ם, ספרות הפלאשים, ספרות הקראים ועוד. האנתולוגיה כוללת מבחר מספרותם המסורתית של היהודים הכורדים לסוגיה. מחברה, יונה צבר, הוא חוקר מובהק של יהודי כורדיסטאן, במיוחד של ההיבטים הלשוניים והספרותיים של תרבותם, והוא עצמו אחד מבניה. האנתולוגיה שלפנינו ממלאת חסר ניכר בתחום הספרות היהודית שבעל-פה בכלל, ושל היהודים הכורדים בפרט.

ההקדמה לספר, שפורסמה בחלקה בעברית (ראה: יהודי כורדיסטאן, ירושלים 1981/82, קטלוג, בהוצאת מוזיאון ישראל), דנה בתולדות יהודי כורדיסטאן, מצבם הכלכלי, חיי הדת והרוח שלהם, יחסם לארץ-ישראל, ספרותם ועוד. היהודים הכורדים דיברו ניבים שונים של ארמית חדשה, הכתובה באותיות עבריות וכוללת מילים שאולות מכורדית, מערבית, מפרסית, מתורכית וכמובן מעברית. לאחר ההקדמה באים הטקסטים הספרותיים. בפיסקה שבסוף ההקדמה באה הערה על תרגום הטקסטים, והיה רצוי להרחיב בעניין זה, בעיקר כשמדובר בתרגום משפת-אם לשפה אחרת. האם,

דות על הידע הרב של צבר על התרבות והחיים היומיומיים של היהודים הכור-דים.

מבחר של שירים עממיים ושל פתגמים ואמרות מסיים את החלק האחרון של הקובץ. הפתגמים, 276 במספר, סדרים לפי נושאים ומצורף להם הסבר קצר בדבר נסיבות השימוש בהם. בפרק זה חסר חומר משווה עם ספרות אחרת. למשל, לפתגם מס' 223 יש מקבילה במארוקו. גם יהודים מקהילות אחרות, למשל יהודי דרום מארוקו, מכנים צדיק בתואר סיד בערבית, הנאמר בדרך-כלל על צאצאי מוחמד. יש חשיבות לרשימה זו אולם מבחינה פולקלורית ואנתרופולוגית חשוב מאוד לציין את ההקשר שבו נאמר הפתגם, התפקיד שמילא, מי השתמש בו, מתי ואיך. הוא הדין בסיפורים.

מבחינה לשונית היה חשוב לתת כאן, ואולי בכל חלקי הספר, לפחות דוגמה אחת (של פתגם, סיפור וכיו"ב) בלשון המקור (בתעתיק). בספר מובאים דברי ספרות שמקורם בכורדיסטאן העיראקית או הפרסית – והיה מעניין אילו היה המחבר מלמדנו אם אותו סיפור או פתגם רווח בקרב יהודים כורדים באזורים שונים (עיראק, איראן, סוריה, תורכיה); ואם כן, האם יש הבדלים בין הניבים השונים לבד מהשאלת מילים מן השפות המקומיות; ואם יש הבדלים, האם הם משקפים הבדלים תרבותיים; האם יש שוני או דמיון בין המוטיבים השונים וכיו"ב.

דווקא משום שאנתולוגיה זו מצטיינת באיכות מבחר הטקסטים וברמת המחקר המשקעת בהם, יש להצטער שלא נכלל בו חומר נוסף, כגון טקסטים על מחזור השנה, מחזור החיים, וחיי היום-יום היהודיים. וזאת במיוחד נוכח העובדה, הנזכרת בהקדמת המחבר, שהספרות

גם שבו מוזכרות 1963, עמ' 248-282), שבו מוזכרות גם המקוננות. אמנות שירת הקינה ותופעת המקוננות מופיעה גם בקהילות יהודיות אחרות במזרח התיכון, וכן בקהילות מוסלמיות.

בפרק הבא בספר מובא מבחר מתוך כרוניקה, מאת יונה בן גבריאל (נולד 1772), המתארת אירועים ציבוריים בשנות 1793-1843. הכרוניקה מעניינת מכמה היבטים: היסטורי כללי ויהודי, בלשני וספרותי. בהערה מס' 6 (עמ' 131) נאמר, שי' רצהבי, אשר פירסם כרוניקה זו לראשונה, תירגם חלקים מהמסמך במקורו וסיכם את חלקיו האחרים. רצהבי קיבל את המסמך ממוכר-ספרים בשם שוייגר (היכן?), שבינתיים הלך לעולמו, ואין ידוע על מקום הימצאו של המסמך. בחטיבה הבאה מובאים 25 סיפורים עממיים מגוונים, המשקפים יריעה רחבה למדי, וחתך לאורך הפולקלור של היהודים הכורדים. הסיפורים זוכים לניתוח, לפי מפתח הטיפוסים והתמות של אארה ותומסון. לפני כל סיפור באה הקדמה ביבליוגרפית משווה ובה דיון על מקור הסיפור, נוסחאותיו, השוואות לסיפורים אחרים, מי רשם את הסיפור ובאיזו שפה הוא נרשם. 24 סיפורים בקובץ הוקלטו בעברית ורק אחד הוקלט במקורו בארמית חדשה, בידי המחבר מפי אמו. סיפור אחר אמנם הוקלט בארמית חדשה, אבל נדפס בתרגום עברי וממנו תורגם לקובץ זה. היה מעניין אילו הראה לנו צבר מה הם השינויים הלשוניים-תרבותיים בין הנוסח המקורי של הסיפור כפי שהוקלט ובין נוסחו העברי. ואף זו, שלא כהרבה פולקלוריסטים, צבר יודע את השפה המקורית והוא אף בלשן מנוסה, לכן היה עדיף אילו כלל בקובץ סיפורים שהוקלטו בלשונם המקורית.

הפרק על שירי-ילדים מוסיף רב-גוניות לאנתולוגיה, וההערות להם מעי-

הקליט חומר זה בארץ, לא נאמר איך ובאיזו מסגרת. ודאי לא כפי שהיה נהוג בכורדיסתאן לקונן מעל גגות הבתים – שם התנהלו חלק נכבד של עבודות הנשים וחיי החברה. במאמרים השונים של צבר על נושאים אלה יש יותר פירוט על היבט זה, והמתעניין באחד הנושאים הכלולים בקובץ ימצא עניין במאמרו על אותו נושא (הפירוט – בכיבליוגראפיה שבסוף הספר). כן ניתן בספר מילון מונחים ומפתח עניינים.

הספר ערוך בצורה מסודרת וימצאו בו עניין לא רק חוקרים אלא גם קוראים להנאתם. השימוש שעושה המחבר בנסיונו האישי, בחייו בקרב עדתו ומשפחתו – מוסיף עניין רב לספר ומשרה עליו אווירה של חן ויקר. ראוי שמסודות חינוך אף הם יעשו שימוש בספר זה וישתמשו בחומר שבו לעבודתם.

בעל-פה של היהודים הכורדים הולכת ונעלמת, בשל המעבר לעברית, ועוד מעט יהיה קשה למצוא מסרנים היודעים את לשון ארמית-יהודית חדשה ואת ספרותה. אף כי לפנינו אנתולוגיה המיועדת לציבור קוראים מגוון, העוסקים בחקר הפולקלור והאנתרופולוגיה, היינו ודאי נשכרים אילו ציין המחבר פרטים על המתודיקה בעבודתו זו. מלבד הערות בודדות על עבודת-שדה, אין אנו יודעים כבירור איך אסף העורך את החומר שבעל-פה (למשל עמ' xxii הערה 96; וכן עמ' xxiv הערה 60). נמסר לנו שצבר ביקר בכורדיסתאן הפרסית בקיץ 1975 ופגש משפחות יהודיות באורמיה, ההערה נאמרה בהקשר לעליית יהודי כורדיסתאן לישראל, והיה מעניין לדעת: האם המחבר הקליט חומר, מה ואיך, ופרטים כיו"כ. מהקדמת המחבר לקינות נשים (עמ' 71-72 והערה 1) נראה שהוא

יהודי צנעא – מבט מבחוץ

אביבה קליין-פרנקו

R.B. Serjeant & R. Lewcock (eds.), *San'a' — An Arabian Islamic City*, London 1983, 633 pp.

בעזרת הקאדי אלאקווע, מנהל העתיקות בצנעא, התאפשרה לראשונה לחוקר רים, שהשתתפו בקובץ זה, גישה לארכיונים ולכתבי-יד תימניים עתיקים, שעדיין לא נדפסו. מקורות אלה נוגעים בין היתר ביחסי יהודים-מוסלמים בתימן ומאירים מהיבט אסלאמי מאורעות חשובים בתולדות היהודים בארץ זו. ההתוודעות עם מקורות אלה חשובה לחקר תולדות היהודים בתימן. בספר 27 פרקים, רבים מהם על צנעא בעת

בשנת 1976 נערך בלונדון 'פסטיבאל עולם האסלאם', ובמסגרתו הוצגו במזרח אונים ברחבי בריטניה תערוכות בתחומים של: מדע ופילוסופיה, היסטוריה ותרבות, אדריכלות ואמנות, כלכלה ומסחר, מלאכות ותרבות חומרית. לתצוגות אלו הובאו עתיקות ותעודות מרחבי העולם. החומר התיעודי הרב שנאסף לרגל הפסטיבאל הניב כמה וכמה מחקרים וספרים טובים ויפים. ספר זה הוא אחד מהם.

בקרב ערביי תימן מסורות על ערבים מתייחדים שהתאסלמו, אך שמרו על כמה מנהגים יהודיים.²

בספר כולו מפוזר מידע מרובה על יהודים, ושני פרקים בו (20 ו-22) יוחדו אך להם. מידע זה מבוסס ברובו על ספרות שנתפרסמה בעברית, אבל נעשה גם ניסיון לעמת מסורות של יהודי תימן בדבר ראשית התיישבותם בצנעא (עמ' 287-289) עם מימצאים ארכיאולוגיים ומקורות לא-יהודיים, שלפיהם התיישבו היהודים בצנעא עוד בתקופת חימייר, והם חיו ברבעים שונים של העיר גם במאה הראשונה לאסלאם. דעה זו מנוגדת לדברי עמרם קורח, שלפיהם ירדו היהודים מהר נָקם לקצר בצנעא לפני כ-800 שנה.³

יש עניין מיוחד מהיבט יהודי בפרק 13, על 'הקאנון של צנעא', שנכתב בידי אלאקווע וסרג'נט. בפרק זה יש התייחסות ויות למכרות ולמטבעה הלאומית (עמ' 236-237), וכן אזכורים של הצורפים היהודים, התקנה בדבר איכות הכסף וכמותו בתכשיט, אולם אין הסבר לאיכות הכסף. כיוון שעיבוד מתכת הכסף היה התמחות של יהודים בתימן, אנו מוצאים פרטים על כך בכתביהם,⁴ המה ויום השלמה לאמור בפרק זה בקאנון של צנעא. בנתחם את מעמד הצורפים היהודים בתימן, מבקשים המחברים לנפץ את הדעה, שיש לה סימוכין בכתבי נוסעים וחוקרים בערב במשך למעלה מ-300 שנה, בדבר המונופול של היהודים בכמה

החדשה: השווקים והמסחר, המאכלים והלבוש, המישחקים ועוד. הספר מלווה מפתחות של מקומות גיאוגרפיים ושל עניינים, רשימה ביבליוגרפית מקיפה, מפות, שרטוטים ותצלומים מרובים של צנעא (בתי תפילה, שכונות, שווקים, מיבנים עתיקים, אדריכלות פנים וחוץ של בתי היהודים ובתי מוסלמים). לאחר סקירה של הגיאוגרפיה, הטופוגרפיה והאקלים של צנעא, ניתן מבוא קצר על תולדותיה בתקופה הפרה-אסלאמית, מממלכת שבא עד מלכות חימייר, כאשר הגיע לשיאו כוח היהדות באזור זה. המאה השישית היתה הרת גורל בתולדות חימייר, שעל אדמתה נאבקו ביניהן היהדות והנצרות. המאבקים הובילו למלחמת-אזרחים, שגררה להסתבכויות עם מעצמות-העל פרס וביזאנטיון ולפלישה של חבש, אשר שמה קץ לממלכת חימייר. משנת 525 עד הופעת האסלאם שלטו חבש ואחר-כך פרס על דרום-ערב ותרמו לטישטוש הזהות של תושבי חימייר. בספר מודגש פארה של צנעא בתקופה האסלאמית, ואף-על-פי-כן לא מועם זוהרה של צנעא מהתקופה השבתאית והחימיירית, אף שרוב עלילות תולדותיה בתקופות אלו טרם נחשפו.

לאחר שרוב אוכלוסי דרום-ערב עברו לאסלאם, הוסיפו יהודים לחיות בה כבני-חסות (אהל אל-ד'מה). ר"ב סרג'נט גורס, בניגוד לדעת ש"ד גויטיין,¹ כי יהודי תימן הם צאצאי היהודים מתקופת חימייר (עמ' 391). מאוחר יותר רווחו

Gerholm, *Market, Mosque and Mafraj*, Stockholm 1977, p. 133

3 ראה: ע' קורח, סערת תימן, ירושלים 1954, עמ' ד, קמ-קמו.

4 ראה: ח' חבארה, בתלאות תימן וירושלים, ירושלים 1970, עמ' 381; ח' חבשוש, מסעות חבשוש, ירושלים 1983, עמ' 83-84; ח' קאפה, הליכות תימן, ירושלים תשכ"ב, עמ' 231.

1 ראה: ש"ד גויטיין, 'בית המלוכה היהודי בתימן', התימנים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 344 (המאמר התפרסם במקורו ב'הארץ', 25 במארס 1955).

2 ראה: *Travels and Adventures of the Rev. Joseph Wolff*, London 1861, p. 501; ח' ספיר, ספר מסע תימן (בעריכת א' עירי), ירושלים תשי"א, עמ' לה, קסה; T.

יגרשום בבת אחת הם יפנו לארץ-ישראל וישובו, נגד רצון הערבים שם. ויכוחים אלה הסתיימו כמעט תמיד לרעת היהודים. הם אולצו לשלם מעשר מרכושם, הוכבד עול המיסים עליהם, וגזירות חדשות לבקרים הוטלו עליהם.⁵ הגזרה החמורה ביותר היתה הגלייתם מצנעא ומערים אחרות לאזור המדברי בתימהה, מאורע המכונה בפיהם גלות מוזע. הן מקורות יהודיים והן כרוניקות של ערבים, המתייחסים למאורעות שקדמו לגזרת הגלות, גורסים כי ההגליה היתה פועל-יוצא של התנהגות היהודים בצנעא בעת פריחת התנועה השבתאית. חלק מיהודי צנעא, שהיו בטוחים שהגאולה קרבה, יצאו בתהלוכות בחוצות העיר, שתו לשכרה, התפרצו לבית העלמאא ודרשו מן המלך להסיר את מצנפתו, כי תמה מלכותו (עמ' 398). כתוצאה מכך נגזרה על היהודים גזרת 'הרם המצנפת והסר העטרת'.⁶

פרק 22 עוסק במבנה ובסגנון של בתי צנעא, מן הבית-צריח בתקופה הקדומה עד הבנייה המודרנית. השפעות תרבותיות רבות השאירו חותמן על העיר, אשר במבנים העתיקים בה מזהים השפעות של בנייה נאבאטית, חבשית, פרסית, יהודית וים תיכונית (עמ' 496). בתי היהודים, הן בתוך העיר צנעא והן ברובע היהודי, שונים במבנם ובסגנונם משאר בתים. בעוד בתי היהודים שבעיר צנעא בנויים אבני-גזית ומכויירים בסטוקן, הרי הבתים שברובע היהודי בנויים מלבנים שאינן שרופות, מחצץ ומטיט, חיצוניותם אינה מסוגנת והם נמוכים בעקבות גזירות שהוטלו על היהודים במאה ה-18 (עמ' 495-497).⁷

7 ראה: ע' קרח (לעיל, הערה 3), עמ' יג; א' קליין-פרנקו, 'המשלחת המדעית לדרום-ערב כמקור לתולדות יהודי תימן', פעמים, 18 (תשמ"ד), עמ' 80-101.

ענפי ייצור, כמו המטבעה ועשיית חרבות. המחברים מביאים דוגמאות למציאות צורפים מוסלמים בתימן עוד קודם שעזבה היהודים (עמ' 236-237). מן הדיון ביחס המוסלמים בתימן ליהודים במשך הדורות, לרבות התייחסותם לגזרות ולאיומי שמד שהנחיתו השליטים על היהודים, עולה כי מעולם לא נחשבו היהודים בתימן למיעוט אתני. ערביי תימן ראו ביהודים אומה החיה בתוכם, במדינה ששלטת בה אומה אחרת. הגזרות שהוטלו על היהודים, בשם כבוד האסלאם, נומקו גם בכך שאלוהיהם רוצה להענישם. גישה דתית זו ליוותה את יהדות תימן במשך יותר מ-600 שנה, עד אמצע המאה ה-20, והיא גם שהנחתה את האימאם יחיא להתיר ליהודים לעלות בהמונם לארץ-מולדתם. כמעט בכל דור קם ליהודים צורך, שחרש מזימות להרע להם ולחמוס את רכושם. הגזרות נגד היהודים בתימן קודם גלות מוזע (שנת תל"ט-ת"ס) היו מלוות ויכוחים בין אנשי דת לאנשי שלטון ברחבי המדינה ובבית המלכות. נושא מובהק בויוכחים אלה, שהתקיימו במאה ה-9, ה-16, ה-17 וה-18 — היה: כיצד קרה שהיהודים גורשו מחג'אז אך שרדו בתימן? והאם אין שליטי תימן עוברים בכך על חוק האסלאם וצו מוחמד, שציוה לגרש את היהודים מן חצי-האי ערב? (עמ' 399). בין חכמי הדת המוסלמיים היו שצידדו בזכות היהודים להישאר בתימן תמורת תשלום מס וקבלת חסות; והיו אחרים, למשל בשנת 1538/9, שביקשו לגרש את היהודים בבת אחת מכל תימן (עמ' 398); והיו פוסחים על שני הסעיפים, שצידדו בהישראות היהודים כרע במיעוטו, כי אם

5 ראה: ע' קרח (לעיל, הערה 3), עמ' ד.
6 ראה: י' טובי (עורך), תולדות יהודי תימן מכתביהם, ירושלים תש"ס, עמ' 51-52.

למדים, שהיה אוסף את לוחות הנחושת עם הכתובות החימייריות לצורך מיחזור הנחושת,⁹ מנהג שהיה נפוץ בקרב כל האוכלוסיה בתימן, ובדומה לכך נהגו בלוחות אבן שנלקחו מאתרים היסטוריים לשימושם של פרטים.

חוקרי יהדות תימן וקוראים ימצאו בספר זה כר נרחב להשוואה בין התרבות החומרית של המוסלמים ובין זו של היהודים. היהודים הם שיצרו לרוב את הבגדים, הכלים והתכשיטים של הערב, בים, ויש אפוא מקום לבדוק עד כמה חדרו אלמנטים יהודיים לתרבות האוכ-לוסיה המוסלמית בתימן; מצד שני, כיצד התאים היהודי את עצמו לסביבה הערבית ומה אימץ לו מתרבותה. לדעת סרג'נט, לא זו בלבד שהשפעה היתה הדדית, אלא היתה זו תרבות משותפת של שתי קבוצות אוכלוסים, אשר הסורבלנות של האחת כלפי השנייה היתה מרשימה¹⁰ (עמ' 392). דבריו מנוגדים לדעה הרווחת בקרב היהודים, שאותה מבטא נ"ב גמליאלי: 'היהודים והמוסלמים היו שני עולמות נפרדים ומנוגדים בתכלית, והמשותף שביניהם הוא עובדת היותם דרים בכפיפה אחת'¹⁰.

פרק זה מלווה איורים מרובים ונאים, לרבות מפת הרובע היהודי של צנעא (עמ' 393), על-פי תכנון של י' קאפח.⁸ לרשימת המקצועות של היהודים, שהכין ד"ר י' שבטיאל בהסתמך על מקורות עבריים, הוספו מספר מקצועות ממקורות ערביים. הרשימה כוללת את רוב המקצועות של כל האוכלוסיה, ללא התפלגות המלאכות לפי מפתח אתני וללא ציון האחוז של הלא-יהודים העוסקים במלאכות הללו. כך נוצר רושם מוטעה, כאילו מוסלמים עסקו בכל המלאכות שהאוכלוסיה נזקקה להן בחיי היומיום. הראיה לכך שרושם זה מוטעה, תשמש מצוקת הכלכלה התימנית בשנים הראשונות שלאחר ההגירה ההמונית של היהודים לישראל, כאשר תימן נאלצה לייבא מוצרים רבים וכן מומחים ובעלי-מלאכה מן החוץ. היו ענפי מלאכה שהתמחו בהם יהודים ולא היה אפשר לשקמם שוב, כמו חיתוך אבנים טובות. 'מלאכה' אחרת, המיוחסת ליהודים רק במקורות מוסלמיים, היא זיוף של כתובות-אבן חימייריות, אשר הערכים למדוה מן היהודים והמשיכו בה (עמ' 168). מן ספרו של חיים חבשוש אנו

8 כיוודע חפץ' – ראה ספרו (לעיל), הערה 4, עמ' 6-7.

9 נ"ב גמליאלי, 'הערבים שבקרבת חיו יהודי תימן'. יהדות תימן, ירושלים תשל"ו, עמ' קעט.

8 ראה: י' קאפח, 'קהילת צנעא שבתימן', מחניים, קיט (תשכ"ח), עמ' לו-מה.

9 ח' חבשוש גם היה מעתיק את הכתובות החימייריות עוד קודם שבא יוסף הלוי לתימן, בלי להבין את פשרן, לצורך עיסוקו